Το νέο εργασιακό τοπίο και οι κοινωνικές αντιστάσεις που κυοφορούνται

Ο συλλογικός τόμος ***Κρίση(σεις) και κόσμοι της εργασίας*** **(Αθήνα: Πεδίο, 2023)** υπό την επιμέλεια της **Γεωργίας Πετράκη** περιλαμβάνει θεματικές που άπτονται τόσο του διαμορφούμενου «αντικειμενικού» περιβάλλοντος, των εξ αντικειμένου κόσμων της εργασίας στα χρόνια των αλλεπάλληλων –συνεχιζόμενων και επιτεινόμενων– κρίσεων, όσο όμως και των υποκειμενικών προσλήψεων (και των συνακόλουθων συμπεριφορών) που αυτές οι συνθήκες διαμορφώνουν. Πρόκειται για μείζονα και σπάνια αρετή που όμως δεν είναι η μόνη. Το βιβλίο εισφέρει παράλληλα έναν πραγματικό θησαυρό εμπειρικών δεδομένων και συναφούς θεωρητικού προβληματισμού, που είναι όχι μόνο επίκαιρος, είναι και απόλυτα αναγκαίος.

Θέλω προκαταρκτικά να επιμείνω και να εξάρω αυτήν τη διττή συνεισφορά του πονήματος, αφενός την «αντικειμενική» –το γεγονός ότι μας εφοδιάζει με έναν πλούτο στοιχείων και ερευνητικά τεκμηριωμένων προβληματισμών για το εργασιακό τοπίο της εποχή μας, και αφετέρου την «υποκειμενική»: ότι δηλαδή μας ευαισθητοποιεί αναφορικά με τις προσλαμβάνουσες των υποτελών της ειδικής εκμεταλλευτικής σχέσης που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό (που δεν πρέπει ποτέ να ξεχνούμε πως είναι η σχέση εργοδότη-εργαζόμενου, η σχέση ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία).

Στις γραμμές που ακολουθούν θα επικεντρωθώ στην πέμπτη ενότητα του τόμου (που η επιμελήτρια Πετράκη ονομάζει «κεφάλαια») περί **«Στρατηγικών μετασχηματισμού και αντιστάσεων»**, που εντάσσονται κυρίως στον «υποκειμενικό» πόλο, όχι στο *πώς είναι* η πραγματικότητα, αλλά στο *πώς παρεμβαίνουμε* σ' αυτήν. Όμως πριν, θεωρώ κρίσιμο να εισφέρω κάποιες –κατά την άποψή μου κρίσιμες– διαπιστώσεις για τη συνεισφορά των κειμένων του «αντικειμενικού» πόλου, που ασχολούνται με το πώς *είναι* η πραγματικότητα.

Πρόκειται για κείμενα που μας περιγράφουν, θα έλεγα μας χαρτογραφούν, μια πράγματι νέα και πράγματι ζοφερή εργατική συνθήκη. Δεν είναι μόνο η «βίαιη ευελικτικοποίηση των εργασιακών σχέσεων εις βάρος της μισθωτής εργασίας» που αναλύει διεξοδικά ο **Γιάννης Κουζής** στο δικό του κείμενο («Η εργασία στη δίνη της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων (2010-2018)», σσ. 88-100), είναι και μια σειρά νέα αρνητικά φαινόμενα που ανακύπτουν στο εργασιακό τοπίο, όπως

- η διαβόητη «γκρίζα ζώνη απασχόλησης» –στην οποία επιδιώκεται ρητά και συστηματικά η σύγχυση εργοδότη-εργαζόμενου

- το «επάγγελμα-καταφύγιο» –που και πάλι συγχέει τις προσλαμβάνουσες υποσχόμενο μια φαντασματική κοινωνική ανέλιξη,
- καθώς, τέλος, και δράσεις που απορρέουν από διευθυντικές επιλογές, οι οποίες κατά έναν κυριολεκτικά οργουελιανό τρόπο διαχέουν τον έλεγχο και την επιτήρηση ανάμεσα σε όμοιους –ένα εξελιγμένο «διαίρει και βασίλευε» επί των εργαζομένων, που είναι έτσι–«εξελιγμένο»– ακριβώς διότι δίνει την εντύπωση της κατάλυσης της ιεραρχίας την ώρα που περισσότερο από ποτέ την εμπεδώνει.

Και δεν πρέπει βέβαια να μας διαφύγει και το γεγονός ότι πρόκειται για πρακτικές που στοιχειοθετούνται και εξειδικεύονται σε νέα εγχειρίδια που διδάσκονται στον ψευδο-επιστημονικό τομέα της «Διοίκησης Ανθρώπινων Πόρων» (με τρόπους που, προωθώντας μια λογική «αδιάκοπης διαθεσιμότητας» των εργαζομένων, τείνουν να εποικίσουν ακόμη και την «υποκειμενική» διάσταση).

Σε παρόμοιο πλαίσιο υπάρχει βέβαια και ο ούτω αποκαλούμενος «εργαζόμενος-ανεξάρτητος επιχειρηματίας» ή διαχωρισμοί του τύπου εργαζόμενος «υψηλών» ή «χαμηλών προδιαγραφών» (με πρόδηλες προεκτάσεις στην επίταση των έμφυλων διαχωρισμών –παρά τα όσα περί του αντιθέτου υποστηρίζονται) –όλες έννοιες που αποσκοπούν στην απόκρυψη της εκμεταλλευτικής σχέσης.

Ας στραφώ όμως στο κύριο αντικείμενό μου, τις αντιστάσεις. Η οικεία ενότητα, το αντίστοιχο «κεφάλαιο» του τόμου, περιλαμβάνει έξι κείμενα που όλα χαρακτηρίζονται από τη μέριμνα του πώς οι εργαζόμενοι θα μπορέσουν να αντισταθούν στους πανούργους περιορισμούς που επινοούνται. Γνωστικά και πρακτικά, το ερώτημα είναι κρίσιμο, και συμφύεται οργανικά με όσα ως τώρα ανέφερα, περί της νέας «αντικειμενικής» συνθήκης.

Έχει, εν πρώτοις, σημασία να καταγράψει και να αναδείξει κανείς τις υπάρχουσες –το τελευταίο διάστημα ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτες– αντιστάσεις των εργαζόμενων στο φόντο μιας κυρίαρχης λογικής που είτε τείνει να ρίξει σε αυτούς τα βάρη για την επαίσχυντη κατίσχυση του τοξικού δόγματος TINA είτε –πιο επιστημονικοφανώς– σπεύδει να την αποδώσει στις αντικειμενικές εξελίξεις. Να καταθέσω λοιπόν μια κομβική μου άποψη που έχω –ιδιαίτερα τελευταία– διατυπώσει πάρα πολλές φορές: ότι το πρόβλημα της εργασίας και των εργαζόμενων *δεν είναι* –και δεν υπήρξε ποτέ– πρόβλημα της κοινωνίας (κάποιο, ας πούμε, σφάλμα όσων υφίστανται την εκμετάλλευση), ήταν πάντοτε (και είναι και στις μέρες μας) *πρόβλημα της πολιτικής τους εκπροσώπησης*, ένα *πρόβλημα πολιτικής*. Σε κάθε περίπτωση, τα έξι κείμενα της ενότητας (που καθένα εκκινεί, ρητά ή υπόρρητα, από την πυκνή καταγραφή της πραγματικότητας που οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν) εξερευνούν τις προϋποθέσεις μιας αποτελεσματικής αντίστασης.

Το κείμενο των **Μπερού και Ντενί** για τους «Αλληλέγγυους» (Sophie Béroud, Jean-Michel Denis, «Είναι δυνατές οι εναλλακτικές στρατηγικές στο πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων; Η περίπτωση της συνδικαλιστικής ένωσης 'Αλληλέγγυοι'», σσ. 255-264), ένα κείμενο που αξιοποιεί τις μεθόδους της πολιτικής ανθρωπολογίας, καταγράφει την απόρριψη του οργανωτικά γραφειοκρατικοποιημένου και (τουλάχιστον στη Γαλλία, ως πρότινος) πολιτικά υποταγμένου συνδικαλισμού, και διερευνά τις

επαγγελίες μια νέας, μαχητικής συνδικαλιστικής λογικής. Στην προέκταση της ελευθεριακής λογικής του κινήματος ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, τα εργαλεία είναι οι συνελεύσεις, η οριζόντια διαβούλευση, η αποδοχή των τάσεων στο πλαίσιο μιας διεπαγγελματικής συγκρότησης. Στο ίδιο κάδρο μπαίνει βέβαια και η αποστροφή προς τη θεσμοποίηση, που όμως θεωρώ ότι δεν είναι ο σωστός όρος: πιστεύω πως ο ακριβής όρος είναι η «γραφειοκρατικοποίηση» –διότι θέσμιση όλες και όλοι θέλουμε, αυτό που πρέπει να αποφύγουμε είναι η γραφειοκρατικοποίηση (κάτι που βέβαια παραπέμπει και σε περιεχόμενα πολιτικής, στην πολιτική που, μη έχοντας διαγνώσει επαρκώς το υφιστάμενο πεδίο, καταλήγει να υποτάσσεται).

Μια παρόμοια αγωνία για αποτελεσματική αντίσταση υπάρχει και στο κείμενο των **Μοντές Κατό και άλλων** (Juan Montes Cató, Véronique Jamar, Esteban Martínez, Patricia Ventrici, «Συνδικάτα και κοινωνικά κινήματα: Είναι δυνατή η κοινή στρατηγική αντίστασης ενάντια στον νεοφιλελευθερισμό;», σσ. 265-274), που συγκρίνει συνδικαλιστικές δράσεις σε Βέλγιο και Αργεντινή.

Παρά τις διαφορές (μετά το 2008, αισθητά μικρότερες απ' ό,τι θα περίμενε κανείς), είναι σαφές ότι σε αμφότερες τις χώρες η όποια αποτελεσματικότητα ήταν συνυφασμένη με τον κινηματικό συνδικαλισμό –μια έννοια που παραπέμπει τόσο σε άνοιγμα στην ευρύτερη κοινωνία, συμπεριλαμβανομένων των άνεργων και θεωρούμενων περιθωριακών στρωμάτων, όσο και σε διεύρυνση του ορίζοντα των διεκδικήσεων (και η αναφορά εδώ είναι κυρίως στην ανάληψη εν γένει προεικονιστικών δράσεων). Θα πρόσθετα όμως πως οι πρακτικές αυτές (αφ' εαυτού τους και εύλογες και απαραίτητες) δεν θα πρέπει να υποτιμήσουν την παραδοσιακή εργατική τάξη ή, εν πάση περιπτώσει, να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι στο όλο εγχείρημα ενέχεται μια οπτική διάζευξης.

Στη συλλογή υπάρχει βέβαια και το κείμενο του **Πολ Μπουφαρντίγκ**, για τις αντιστάσεις που εμφανίστηκαν στην Ελλάδα των Μνημονίων (Paul Bouffartigue, «Κρίση, επισφάλεια διαμαρτυρία: Ο ευρωπαϊκός Νότος σαν πειραματικό εργαστήριο», σσ. 275-292). Μαζί με διεισδυτικές καταγραφές του πραγματικά καταστρεπτικού τους χαρακτήρα, έχουμε εδώ μια σειρά από ιδιαίτερα κρίσιμες επισημάνσεις: για τον κίνδυνο της αποδοχής του προβληματικού –και τοξικού– υπάρχοντος σε ένα πλαίσιο αναλυτικού μιζεραμπιλισμού, καθώς και την για τις εντυπωσιακές μαχητικές δράσεις των εργαζόμενων και λαϊκών στρωμάτων στην Ελλάδα –τις 23 όπως επισημαίνεται γενικές απεργίες.

Όμως, και πάλι, αναδεικνύεται εδώ δραματικά το πολιτικό έλλειμμα, το πρόβλημα της ανεπαρκούς πολιτικής εκπροσώπησης, που από τον Ιούλιο του 2015, εξακολουθεί να ρίχνει βαριά τη σκιά του (αυτό δεν το λέει ο συγγραφέας, το λέω όμως εγώ και μάλιστα μετ' επιτάσεως). Το αναφέρω διότι νομίζω ότι λείπει από τις κατά τα άλλα πολύ εύστοχες παρατηρήσεις του κειμένου αυτού, που αν όμως δεν το ενσωματώσουμε ως αυτό που πραγματικά είναι –και νομίζω ότι είναι ο ελέφαντας στο δωμάτιο– τότε οι αναλύσεις που κάνουμε κινδυνεύουν και αυτές να είναι ελλιπείς.

Διότι (όπως έχω ήδη επισημάνει), το πρόβλημα δεν ήταν ποτέ οι εν γένει κινηματικές διαθεσιμότητες της κοινωνίας –κάτι που αναδεικνύεται περίτρανα στο κείμενο της **Χρυσούλας Κουσουλέντη** και της **Γεωργίας Πετράκη** («Τα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία ως μα νέα μορφή κοινωνικής και

πολιτικής δράσης: Η περίπτωση του Μητροπολιτικού Κοινωνικού Ιατρείου Ελληνικού (ΜΙΚΕ) από τον Δεκέμβριο του 2011 έως τον Σεπτέμβριο του 2014», σσ. 293-308). Το κείμενο αναφέρεται διεξοδικά σε αυτήν την τεράστια ενεργητικότητα της κοινωνίας σε ευρύ, σε ευρύτατο φάσμα, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Και πρέπει βέβαια να παρατηρήσει κανείς πως και μόνο η καταστατική παραδοχή του εγχειρήματος ΜΙΚΕ (ότι θα έκλεινε μόλις το πρόβλημα της ελλιπούς περίθαλψης αντιμετωπιζόταν), δείχνει ότι η αρχική κατεύθυνση ήταν όχι απλώς κινηματική, θα μπορούσε κανείς να την χαρακτηρίσει και έλλογα ανατρεπτική. Ύστερες πάντως μελέτες, όπως πιο χαρακτηριστικά, αυτή της Στέλλας Χρήστου για τα κινήματα Υγείας (συμπεριλαμβανομένου ασφαλώς και του Κοινωνικό Ιατρείου του Ελληνικού – 'Health social movements in anti-austerity contexts- Greece and Spain: a comparison', Διδακτορική διατριβή, Scuola Normale Superiore, 2022), έδειξαν τους τρόπους με τους οποίους το εγχείρημα υπονομεύτηκε δραστικά από το πολιτικό έλλειμμα –από την ανεπάρκεια της πολιτικής εκπροσώπησης.

Όσο όμως ζοφερές και αν είναι οι τρέχουσες συνθήκες –είτε αυτές αποτελούν απόρροια κυρίαρχων εκμεταλλευτικών στρατηγικών, είτε αντανακλούν πολιτική ανεπάρκεια και γραφειοκρατικοποίση εκείνων που διατείνονται ότι προβάλλουν αντίσταση– οι εργαζόμενοι που υφίστανται την εκμετάλλευση στις διάφορες μορφές που παίρνει πάντα αντιστέκονται.

Κάνω ένα άλμα εδώ για να αναφερθώ στο τελευταίο –το 6^{ο} κείμενο της συλλογής– το κείμενο της **Συλβί Μονσάτρ** (Sylvie Monchatre, «Μετασχηματισμοί στην παραγωγή και κοινωνικές αντιφάσεις: Η απόσυρση από την επαγγελματική εξέλιξη υπό νέα οπτική», σσ. 320-332) περί της «απόσυρσης» από την εργασία ως μορφή αντίστασης: μια στάση, όπου οι εργαζόμενοι δείχνουν να αδιαφορούν για την επαγγελματική τους ανέλιξη ή τις εν γένει συνθήκες που διέπουν τον εργασιακό τους βίο. Πρόκειται βέβαια για στάσεις που ήταν γνώριμες και στο παρελθόν, όμως η συγγραφέας διαπιστώνει ότι, στο διάβα του χρόνου, έχουν μεταβληθεί από έναν άσφαιρο προσαρμοστικό οικονομισμό (μια μορφή μικρής ιδιοτέλειας θα μπορούσαμε να πούμε) σε κάτι που είναι εν δυνάμει μορφή αντίστασης.

Τις εξελίξεις αυτές ασφαλώς δεν πρέπει να τις υπερτιμούμε (αν και στο νου έρχονται κλασικές αναλύσεις που τις έχουν εξάρει, όπως –πιο χαρακτηριστικά– η ανάλυση του James Scott στο βιβλίο *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, 1985). Με αυτό το τελευταίο όμως σκεπτικό (του Scott), δεν πρέπει και να τις υποτιμούμε, κατά το ότι δείχνουν διαθεσιμότητες που εναπόκειται σε νέες μορφές πολιτικοποίησης να αναδείξουν και να προωθήσουν. Διότι αυτό και μόνο αυτό μπορεί να δώσει διέξοδο και στα συναισθήματα που αναπτύσσουν οι εργαζόμενοι –που είναι το αντικείμενο του κειμένου της **Ορελί Ζαντέ** (Aurélie Jeantet, «Κρίση και συναισθήματα: Από την κρίση στην αντίσταση», σσ. 309-319).

Η συγγραφέας συγκροτεί εκεί μιαν ενδιαφέρουσα κατηγοριοποίηση συναισθηματικών καταστάσεων, ανάμεσα (α) σε συναισθήματα που αντίκεινται στο προδιαγεγραμμένο (τα οποία αποκαλεί «απρόβλεπτα» –μια κατηγορία μάλλον ανοιχτή και χωρίς ειδικό πρόσημο), στη συνέχεια (β) σε εκείνα που μπορεί να είναι απολύτως παραλυτικά, και τέλος (γ) σε εκείνα που οδηγούν σε ενεργό αντίσταση, δίνοντας παράλληλα ώθηση στους εργαζόμενους να επιδιώξουν την ανάληψη περισσότερων ευθυνών

–και έχει σημασία να τονιστεί αυτό το τελευταίο: όχι μόνο ώθηση για αντίσταση αλλά και κίνητρα για την ανάληψη περισσότερων ευθυνών.

Καταλήγοντας, θα έλεγα πως**,** κατά τη γνώμη μου, στόχος των ενσυνείδητων πολιτικών δρώντων οφείλει να είναι μια στάση και μια προσέγγιση, όπου με άξονα και βασικό όχημα το πρώτο συναίσθημα (την προδιάθεση για αντίσταση απέναντι σε ό,τι εμφανίζεται προδιαγεγραμμένο –στις μέρες μας, δηλαδή, την εξακολουθητική ισχύ της τοξικής οπτικής ότι δεν υπάρχει εναλλακτική), θα επιδιώκεται ενίσχυση και συντονισμός των αντιστάσεων: συμπεριφορές που απορρέουν αλλά και περαιτέρω προωθούν το τρίτο είδος συναισθήματος, την ενεργό ανάληψη ευθύνης. Διότι διαφορετικά, η επικράτηση του παραλυτικού δεύτερου συναισθήματος μπορεί και να είναι καταστρεπτική –όχι μόνο ατομικά αλλά και ευρύτερα κοινωνικά. Πρόκειται βέβαια για μια διαδικασία που είναι βαθιά πολιτική: μια διαδικασία που, ενώ προφανώς συνομιλεί με τις κοινωνικές συνθήκες, ποτέ δεν απορρέει ευθέως και αδιαμεσολάβητα από αυτές. Είναι κι αυτός ένα τρόπος για να υπενθυμίσουμε στους εαυτούς μας την τεράστια σημασία της πολιτικής.

Ο Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης είναι Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Life Member στο Πανεπιστήμιο του Cambridge και Διευθυντής του Εργαστηρίου Συγκρουσιακής Πολιτικής (https://lcp.panteion.gr/)